

ойларын, sociallıq-jámiyetlik turmısın, mádeniyatın, ótmish táriyxın, qorshaǵan dúnya haqqındaǵı elesletiwlerin, dúnyaǵa kózqarasların, diniy isenim, úrip-ádet dástúrlerin hám keleshek haqqındaǵı arızıw-ármanların, boljawların sáwlelendirilgen. Usı jaǵınan olar basqa xalıqlardıń semyalıq-turmıslıq dástúrlerinen ajırılıp turatúǵın turmıs-saltınıń, diniy kózqarasların hám qádiriýatların sáwleleniwı jaǵınan basqa xalıqlardıń ápsanalarınan ajırılıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Алиева Ф.А. Этнонациональные особенности даргинских преданий и легенд: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Махачкала: 2008.
2. Бардаханова С.С. Система жанров бурятского фольклора. -Новосибирск: Сибирское отделение, 1992. -С.94-95.
4. Басаев Д.Э. Калмыцкие народные легенды и предания: Дис..... канд. филол. наук. –Элиста: 2009. –С.175.
5. Imomov K. Mifologik afsonalar// Ózbek tili va adabiyoti. – Toshkent: 2008. № 6.
6. Juraev M. Ózbek xalq samoviy afsonalarining tarixiy asoslari: Filol. fan. dokt. ... diss. –Toshkent: 1996.
7. Juraev M., Shomusarov Sh. Ózbek mifologiyasi va arab folklori. – Toshkent: “Fan”, 2001. 165-b.
8. Juraev M., Norziqulov M. Mif, folklor va adabiyot.–Toshkent: “Fan”, 2006. 183-b.
9. Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. – Алма-Ата: 1972.
10. Qaraqalpaq folklorı: 100 tomliq. – Nókis: “Ilm”, 2014. T. 77–87. 5-b.
11. Qasqabasov S. Qazaqtıń xalıq prozası. – Almatı: “Gılım”, 1984.
12. Прозаические жанры русского фольклора: Хрестоматия// 2-е изд. – М.: “Высшая школа”, 1983. – С 168.
13. Rizaeva M. Tavqim bilan bogliq mifologik afsonalar. // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent: 2011. №1. 80-85-b.
14. Турсунов Е. Казакские сказки о животных: легенды, предания, бытовые рассказы, сказки и басни. – Алма-Ата: 1979. – С. 203-210.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq mifologik afsonalarining g‘oyaviy-mavzuviy yo‘nalishlarining tasnifi amalga oshirilgan. Ularning g‘oyaviy-mavzuviy yo‘nalishlari bo‘yicha turlarining o‘ziga xos badiiy xususiyatlari ochib berildi. Shuningdek, mazkur mifologik afsona qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos turi ekanligini, xalqimiz hayotining tarixini, inson va milliy ongning shakllanish va rivojlanish bosqichlarini qadim zamonlardan to hozirgi kungacha aks ettiruvchi, afsona va urf-odatların rivojlanish yo‘llarini ko‘rsatganligini tasdiqlashdan iborat.

РЕЗЮМЕ. В статье представлено классификация каракалпакских мифологических легенд по их идейно-тематической направленности. Усилилась художественная специфика их жанров с точки зрения идейно-тематической направленности. Также ставится задача подтвердить, что этот мифологических легенд является особым видом каракалпакского фольклора, отражающим историю жизни нашего народа, этапы становления и развития человеческого и национального сознания, с древнейших времен до наших дней, показывая пути развития легенд и преданий.

SUMMARY. The article provides a classification of Karakalpak mythological legends according to their ideological and thematic focus. The artistic specificity of their genres has increased in terms of ideological and thematic focus. The task is also to confirm that this mythological legend is a special kind of Karakalpak folklore, reflecting the history of the life of our people, the stages of formation and development of human and national consciousness, from ancient times to the present day, showing the paths of development of legends and traditions.

ТҮРКИЙ ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМИНДЕГИ БЕЛГИЛИ ТУЛҒА

Ы.А.Қуттымуратова – филология илимлері бойынша философия докторы, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: тюркология, қозоқ тилшунослиги, семантика, тил ва маданият, миллий код, семантик аспект, компонент.

Ключевые слова: тюркология, казахский языкознание, семантика, язык и культура, национальный код, семантический аспект, компонент.

Key words: Turkology, Kazakh linguistics, semantics, language and culture, national code, semantic aspect, component.

Кирисиў. Бүгинги күнде түркий филологиясын әлемге танытыўда бир қатар илимпазлар озық ойы, салмақлы илимий мийнетлери менен көзге түспекте. Олардан Қазақстан Республикасы Әл-Фарабий атындағы Қазақ мәмлекетлик университетиниң профессоры, филология илимлериниң докторы Салқынбай Анаркүл Бекмырза қызы болып есапланады. Оның өмир хәм мийнет жолына итибар бергенимизде, әпиўайы қазақ шаңарағында 1962-жылы 22-августта Қызылорда областы, Шиели районында туўылған. С.М.Киров атындағы Қазақ мәмлекетлик университетин 1985-жылы тамамлаған. 1991-жылы «Фейилдиң семантикасы хәм функциясы» деген темада кандидатлық, 1999- жылы «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект» темасында докторлық

диссертациясын қорғаған. 2002-жылы Қазақстан Республикасы Билим хәме илим министрлиги Жоқарғы Аттестациялық Комиссиясының шешими менен профессор атағын алды. 37 жылдан аслам ўақыттан берли илимий бағдары бойынша шуғылланып келмекте, ұлгили мийнет тәжирийбесине ийе.

Илимий мийнетлер. Илимий жумысларының тийкарғы объекти қазақ тилиниң тарийхына, сөз жасалыў системасына, морфологиясына, ески түркий естеликлерин миллий дүньятаным менен байланыстырып қарастырыўға, қазақ мәдениатының әлем мәдениатындағы орны менен өзгешеликлерин, тил хәм мәдениаттың байланысын, тилде сақланған руўхый мәдениаттың мазмұны арқалы миллий дүньятанымды қәлиплестириўдеги хызметин анықлаўға, қазақ тилиниң

тарийхый қәлиплесиўи, оның онтологиясын анықлаўға, сөз мәнилері хәм семантикалық тәбиятын хәр тәрәплеме таллаўға арналады. «Қазақ тилиндеги фейил», «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект», «Методисттиң билими», «Қазақ тилиниң тарийхый грамматикасы», «Хәзирги қазақ тили», «Қазақ тили», «Тил әлеми» Лингвистикалық терминлердиң анықламалық сөзлиги, «Тил. Таным. Билим», «Функционаллық грамматиканың очерклері», «Қазақ сөзи: мотиви хәм тийкары», «Атаўыш дизбеклердеги әлем келбети: семантикасы хәм мотиви» - жәмәәтлик монграфия, «Шәкәрим шыққан шын», «Абай сөзиниң лингвопоэтикасы», «Қазақ тилиниң сөз жасалыўы», «Қазақ тили сөз жасалыўы. Методикалық бағдар», «Қазақ тили грамматикасы», «Қазақ тилиниң сөз жасалыў сөзлиги» (3 китап), Шет еллилерге арналған «Қазақ тили» (3 китап) «Қазақ тил билими тарийхы», «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар», «Тил және таным» - жәмәәтлик монография, А. Байтурсынулы. Таңдамалы – жуўапшы редактор, «Абайтаныў. Таңдамалы мийнетлер» (XV том) т.б. мийнетлері бар.

Тийкаргы бөлим. Белгили илимпаздың илимий басшылығы менен 12 излениўши кандидатлық, 2 шәкирти PhD диссертацияларын қорғады.

2007, 2014- жылы Қазақстан Республикасы Жоқары Оқыў орынларының алдыңғы оқытыўшысы грантының ийеси, 2008-жылы Қазақстан Республикасы Билим хәм илим министрлигиниң 2008-2010, 2010-2012- жылларға арналған илим менен техниканың раўажланыўына белгили үлес қосқан илимпазлар менен қәнигелерге мәмлекетлик илимий стипендиясының ийеси болды. Кейинги 4 жылда Билим хәм илим министрлигиниң гранты бойынша «Қазақ тили әлемлик кеңисликте: теориясы хәм практикасы» (2015-2017) , сондай-ақ «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар» (2018-2020) № АР 05131395/ГҚ, «Әлемлик руўхый қунлылықлар: Абай шығармаларындағы адамзатты сүйиў идеясы» АР14871410/ГҚ (2022-2024) жойбарларының илимий басшысы болып, бир қатар нәтижелерге еристи.

А.Б.Салқынбай 42 оқыў қолланба менен монография, 800 ден аслам илимий хәм илимий-публицистикалық мақалалардың авторы. Жойбар баслығы 2013-2014-жылларда Халықаралық «Келешек» бағдарламасы бойынша бир жыл АҚШ та Висконсин-Мадисон университетинде қәнигелигин жетилистириўден өтти, бунда илимий тилдиң когнитивлик тийкарларының өзгешеликлерин таллап, тилди оқытыўдың методларының илимий тийкары, әмелий әхмийетин изертледі.

Оның усындай пидайы мийнетлері баҳаланып, Қазақстан Республикасының Билим хәм Илим министрлигиниң А.Байтурсын улы медалы, «Бирлик» алтын медалы, «Қазақстан Республикасы илимин раўажландырыўға сиңирген мийнети ушы» медалы менен, бирнеше хұрмет грамоталары менен сыйлықланды.

Филология илимлериниң докторы, профессор Салқынбай Анаркүл Бекмырза қызы қазақ тил билиминиң ғана емес, түркше илимий орталығының да белгили изертлеўшиси. Ол Әл-Фарабий атындағы Қазақ миллий университетиниң 1985-жылғы питкеріўшиси,

1991-жылы аспирантурада оқып жүрип профессор М.Томановтың илимий басшылығы менен «Қазақ тилинде фейилдиң семантикасы хәм функциясы»(кандидатлық диссертация), 1999-жылы «Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект» (докторлық диссертация)сын қорғады.

1989-жылдан бастап Әл-Фарабий атындағы Қазақ миллий университетиниң аспиранты, соң аға оқытыўшысы, доценти, профессоры, кафедра баслығы лаўазымларында исеledi. 2021-2023-жыллары А.Байтурсынулы атындағы Қазақ тил билими кафедрасының баслығы, ал 2007, 2014-жыллары Қазақстан Республикасы Жоқары оқыў орынларының алдыңғы оқытыўшысы грантының басшысы. 2002-2004-жыллары Жоқары Аттестациялық Комиссиясының эксперт ағзасы хызметин атқарды.

Билим хәм илим министрлигиниң мемлекетлик гранты шеңберинде «Қазақ тили әлемлик мәдениет кеңисликте: атамалардың тарийхый раўажланыў парадигмасы» (2009-2011) атамасында илимий жойбардың басшысы сыпатында төмендеги жұмысларды әмелге асырды.

Билим хәм илим министрлигиниң мемлекетлик гранты шеңберинде изертленген «Қазақ әдебий тили хәм миллий менталитет: мәдениет концептлер» (2009-2011) атамасындағы илимий жобасында тил, ойлаў, мәдениет – бир пүтин тутаслық ретинде танылып, қазақ әдебий тилин кеңислик пенен ўақыт аралығында миллет мәдениеті, менталитеті менен органикалық байланыста болатуғынын изертледі.

Билим хәм илим министрлигиниң 2015-2017-жылларға арналған гранты тийкарында №4585/МК4. «Қазақ тили әлемлик кеңисликте: теориясы хәм қолланылыўы» атамасындағы илимий жобасы бойынша изертлеў жүргизип, қазақ тилин шет елли адамларға оқытыўдың инновациялық методикасын ислепп шығып, үйрениўшиниң тиллик компетенциясын жетилистириў бағдарында изертлеў жұмысларын жүргизип, оқыў стратегиясын когнитивлик, функционаллық аспекттен таллады. Шет еллилерге арналған «Қазақ тили» оқыў қолланбасын жәриялады.

Билим хәм илим министрлигиниң 2018-2020-жылларға арналған гранты тийкарында «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар» атамасындағы илимий жойбар бойынша қазақ халқының болмысы менен ой танымында тарийхый қәлиплескен миллий-мәдениет кодларды әлемниң миллий когнитивлик образы түринде қарастырып, оның хәзирги жеке адам санасы менен танымындағы жағдайы хәм бүгинги өзгерген, жаңаланған келбетин анализлеў, тилдиң дүнъятанымын, сондай-ақ мәдениетти сақлап қалатуғын, жаңартатуғын хызметин терең изертлеў жұмысын жүргизиўде. Жойбар шеңберинде «Әлемниң когнитивлик келбети: қазақ тилиндеги миллий кодлар. Оқтамыр» атамасындағы монографиялық изертлеў жұмысы жәрияланды (2020).

Илимпаздың белгили илимий изертлеўлеринде мынадай илимий-теориялық мәселелер анализге тартылды: “Тарийхый сөз жасалыў. Семантикалық аспект” (20 баспа табақ) атамасындағы илимий изертлеўинде илимпаз қазақ тил билиминде биринши рет тарийхый сөз жасалыўды жеке тараў ретинде

танытып, оның изертлеу белгиси менен тийкарғы илимий-теориялық түсиниклерин, изертлеу методларын, илимий айрықшалығын белгиледи.

“Тил хэм мәденият” деген изертлеу жумысында (15 баспа табақ) тил менен мәденияттың арасындағы байланысты терең тарийхый байланысын анықлап, тил – мәденият тиреги деген илимий баҳаны береді.

Автордың “Қазақ тилинің сөз жасалыуы” деген атамадағы оқыу қолланбасы жоқарғы оқыу орынларының студентлерине арналған.

“Қазақ тилинің тарийхый грамматикасы” деген оқыу қолланбасы (2005-жыл, 10,5 баспа табақ) жоғарғы оқыу орынларының студентлерине арналып жазылды. Жумыста қазақ миллий мәдениятын адамзатлық мәденият пенен байланыстыратуғын иргели тарийхый естеликлер тили изертленди, Күлтегин хэм Тоныкөк естеликлеринен баслап, М.Қашқарий, Ю.Баласағунийдің мийнетлери, Әбилғазы хэм Қ.Жалайрый, Х.Дулати шежирелери студентлер дәрежесине қарай таңланып, оқытыудағы инновациялық методларға сәйкеслендирилип берилди.

“Қазақтың тилши-методист тулғалары” (2006-жыл, 10 баспа табақ) атамасындағы изертлеуінде илимпаз қазақ тилин оқытыу системасының ири тулғалары, тийкарын салыушыларын анықлап, А.Байтурсынулы, М.Жумабаев, Ж.Аймауытов, С.Жиенбаев, Ш.Сарыбаев, Ғ.Бегалиев, И.Уйықбаев, Ы.Маманов т.б. илимпазлардың методикалық бағдардағы изертлеулерине илимий таллау жасайды.

“Қазақ тили” атамасындағы баслауыш класслар ушын тезлетилип, өз бетинше оқыуға арналған оқыу қолланбасы 2007- жылы жәрияланды (11 баспа табақ). Бул оқыу қолланбасында қазақ тилин меңгерип, сөйлеу ушын зәрүрли тиллик текстлер таңланып алынып, жан-жақлама түсиникли хэм қолайлы етип берилген.

А.Б.Салқынбайдың жәмәтлик автор Е.Абақан менен бирге жазған “Лингвистикалық түсиндирме сөзлик” деген атамадағы мийнети көлемли (15 баспа табақ). И.Кеңесбаев хэм Т.Жанузақовтың алпысыншы жыллары шығарған терминлер сөзлигинен кейин бундай сөзлик шықпаған еди.

“Тил әлеми” атамасындағы лингвистикалық анықламалық сөзлигинде (“Қазақ университети”. 2009, 25 б.т., Е.Абақан менен бирге) тил билиминде қолланылатуғын терминлер менен терминлик атамалардың илимий түсиниги бериледи.

“Қазақ сөзи: мотив хэм факторлылығы” атамасындағы монографиялық изертлеуи (2010. 15 б.т.)

“Шакәрим шыққан шың” (2011) монографиясы Шакәримнің мийнетлери хэм илимий көзқарасларының илимий-теориялық дәрежесиниң мазмунлылығы, адамзатлық әхмийетли мәселелерди анықлаудағы шайыр концепциясының баслы бағытларын анықлауға арналған.

«Атауыш дизбеклердеги әлем келбети: семантикасы хэм мотивлиги» (2012) атамасындағы монографиясы; «Абай сөзиниң лингвопоэтикасы» (2018) деген илимий монографиясы; Қазақ тили: Сөз жасалыу. Сөз қосылыуы атамасындағы оқыу қолланбасында (2016) мәмлекетлик билим беруі стандарты талаптарын итибарға алып ислеп шығылған.

А.Б.Салқынбайдың изертлеулериндеги негизги тиллик дереклер Орхон-Енисей жазба естеликери,

қазақ шежирелери, Орта әсирдеги А.Яссауий, М.Қашғарий, Ю.Баласағунийдің мийнетлеринен алынған. Қазақ тилинің тарийхый атама жасау моделин анықлау барысында түркийтаныуда өзине тән салмақлы илимий жаңалықлар ашып, оны үгит-нәсиятлап жүрген илимпаз деп атауымызға болады.

Қазақстан миллий энциклопедиясының 7, 8, 9, 10-томларында А.Б.Салқынбайдың көплеген илимий мақалалары жарық көрди.

Илимпаз өз илимий изертлеулериниң тийкарында кредитлик оқыу системасына арналған пәнлердің оқыу-методикалық нормативин ислеп шықты, оның курамына магистрантлар хэм студентлерге арналған силлабуслар, методикалық нускаулар, жумыс бағдарламалары, пайдаланатуғын әдебиатлар т.б. кирди. Магистрантларға арналған оқыу-методикалық норматив, силлабус, үлги бағдарламалары

Студентлерге арналған оқыу-методикалық норматив, силлабус, үлги хэм ис бағдарламалары докторантларға арналған «ХХ әсирдің екінши ярымы менен ХХІ әсирдің басындағы қазақ филологиясындағы илимий бағдарлар», «Түркий аймақлық тил билими», «Қазақ хэм монғол тиллериндеги лексикалық параллельлер», «Лингвистикалық контакт проблемасының изертлениуі» бойынша филология қәнигелигине оқыу-методикалық норматив стандарты ислеп шығылды.

Профессор А.Б.Салқынбай түркийтаныу илиминиң әлемлик илимдеги орнын анықлап, бүгинги түркийтаныу илими бойынша Америкадағы, Европадағы илимий изертлеулер менен тиккелей танысып, олардың илимий-теориялық өзгешеликлерин, илимий жаңалықтарын анализлеу – бул илимпаздың келешектеги бағдарламасы болып саналады.

Атап айтқанда, Аджиб ҚКО компаниясының (Нидерландия) Қазақстан Республикасында қазақ тилинің раўажланыуын қоллап-қууатлау бағдарламасы бойынша грант жеңимпазы (2007-2009 жж) болып, хәзирги қазақ тили сабақлығы (2007-2008) хэм “Тил әлеми – анықламалық сөзлик” (2008-2009) мийнетлерин жазды. “Хәзирги қазақ тили” сабақлығы 30 баспа табақ көлеминде таярланып, «Қазақ университети» баспасынан жарық көрди.

Қазақстан Республикасы Билим хэм илим министрлигиниң 2007-2009- жж. «Түркия, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркмения хэм басқа еллердің латын әлипбесине өтиуі тәжирийбесин анализлейтуғын илимий изертлеу жүргизиу» гранты бойынша Латын әлипбесине қайта өтиудің социаллық, экономикалық хэм психологиялық аспектлери жобасы бойынша илимпазлар менен бирге илимий жумыслар жүргизди. “Латын әлипбесине қайта өтиу зәрүр ме?” деген темада халық аралық дөңгелек стол уйымластырып, оған Өзбекстан илимпазларын шақырып мәсләхәтлести. Усы бағдарлама шеңберинде мәселелер көтерип, илимий мақалалар жазды. Қазақ жазыуының тарийхына, жазыудың ауысуы себеплерине байланыслы үлкен илимий изертлеулер жүргизди.

Ол Қазақстан Республикасының «Мәдениет естелик» мәмлекетлик бағдарлама шеңберинде “Әлемлик мәденияттаныу ой-санасы” сериясының «Тил хэм мәденият» атамасындағы 6-томын таярлауға қатнасып (Алматы, Жазушы, 2005. 30 б.т.), жәмәтлик автор

Е.Абақан менен бирге жарыққа шығарды. А.Б.Салқынбай бул изертлеуде улыўма тил билиминиң көрнекли ўақиллери Ф. де Соссюр, Э.Бенвенист, У.Эко мийнетлерин биринши рет қазақ тилине аўдарыўға қатнасан.

Профессор А.Салқынбай Түркияда Билкент, Стамбул, Анкара университеттеринде, Халықаралық «Келешек» бағдарламасының гранты менен 2013-2014-оқыў жылы АҚШ та Висконсин-Мадисон университетинде 1 жыллық қәнигелигин жетилистирийден, 2017-жылы АҚШтағы Висконсин-Мадисон университетинде, 2018-жылы Францияда Париж қаласында КОНКОРД халықаралық Академиясында, 2019-жылы Германияда Дюсельдорф университетинде илимий қәнигелигин жетилистирийден өтти.

Илимпаз АҚШта, Францияда, Германияда, Швейцарияда, Италияда, Испанияда, Польшада, Қытайда, Японияда, Индияда, Араб Әмирлигинде, Россияда, Түркияда т.б. елдерде өткен халықаралық илимий конференцияларға қатнасты, автордың баянла-малары илимий-теориялық дәрежесиниң жоқарылығы менен, илимий жаңалығы менен, әҳмийетли мәселелерге арналғанлығы менен өзгешеленеди.

Автор өз баянатлары менен түркий тиллерине ортақ терминлер системасын қәлиплестирий идеясын, морфологияны жаңа когнитологиялық, функционаллық-семантикалық бағытта изертлеудиң жоллары менен усылларын усынады.

Әдебиятлар

1. Қимыл есімінің семантикасы мен функциясы. –Алматы: «Мектеп», 1994.
2. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. (Е. Абақанмен бірге) –Алматы: 1998.
3. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. -Алматы. Қазақ университеті: 1999.
4. Тіл және мәдениет. -Алматы. Қазақ университеті. 2001.
5. Әдіскер тағылымы. -Алматы. Қазақ университеті. 2002.
6. Функционалды грамматика очерктері, -Алматы: Қазақ университеті. 2003.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қозоқ тилшунослигида когнитология, лингвокультурология, тил тарихи, сўз жасалыш, грамматика, лексикология, тил ва маданият ҳақида илмий асарларни тақдим қилган таниқли олима, тилшунос Анаркул Салқинбойнинг ижоди ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, олиманинг қозоқ тили тарихи, тил ва маданият бўйича олий ўқув юрти талабаларига, филологларга мўлжаллаб ёзилган илмий асарлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о деятельности известного ученого и лингвиста Анаркула Салкынбая, представившего в казахском языкознании научные труды по когнитологии, лингвокультурологии, истории языка, словообразованию, грамматике, лексикологии, языку и культуре. Также проанализированы научные труды ученого, написанные для студентов по дисциплине "история казахского языка", "истории языка и культуры".

SUMMARY. The article describes the activities of the famous scientist and linguist Anarkul Salkynbay, who presented scientific works on cognitive science, linguoculturology, language history, word formation, grammar, lexicology, language and culture in Kazakh linguistics. The scientific works of the scientist written for students in the discipline "history of the Kazakh language", "history of language and culture" were also analyzed.

ДЕТЕКТИВЛИК ПРОЗАНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТӘБИЯТЫ

К.Г.Матимов – филология илимлери бойынша философия докторы
Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: детектив наср, Америка ва Европа детектив насри, рус детектив насри, ўзбек детектив насри, қорақалпоқ детектив насри.

Ключевые слова: детективная проза, Американская и европейская детективная проза, русская детективная проза, детективная проза в узбекской литературе, каракалпакская детективная проза.

Key words: detective prose, American and European detective prose, Russian detective prose, detective prose in Uzbek literature, Karakalpak detective prose.

Қирисиў. Әдебият тарийхында детективтиң жанр ретинде қәлиплесиўиниң узақ тарийхы бар. Бул жанрдың көркемлик дәректери әйемги дәўирлерден саға алып, Орта әсирлердеги қорқынышлы ўақыялар сўўретленетуғын шығармаларда, XVII әсирлердеги Гайто де Питаваидиң «Белгили процесслер» жыйнағында, сондай-ақ, XIX әсирдиң готикалық романларында гезлеседи. XIX әсир орталарына келип белгили жазыўшылар бул детективлик шығармаларды көркем форма ретинде қоллана баслаған ўақытлары кең тарқала баслады. Детективлик проза дўнья әдебиятында XIX әсир орталарында жанр сыпатында қәлиплести. Оның жанр ретинде қәлиплесиўине түртки болған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан Поның «Морг

көшесиндеги өлим» шығармасы еди. Ең дәслеп бул детективлик прозаның ирге тасын қалаған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарлз Диккенс болды. Буннан соң Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин хәм т.б. атаклы жазыўшылар детективлик шығармалары менен дўнья әдебиятында терең из қалдырды.

Әдебиятлар анализи. Детективти айрықша жанр ретинде теориялық жақтан түсіндирген, оған анықлама берген англичан жазыўшысы Г.К.Честертон болды. Ол бул жанр ҳақында теориялық ой-пикирлерин 1902-жылы жәрияланған «Детективлик әдебиятты қорғаў» деп аталған мийнетинде сөз етти. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында детективлик прозаның